

Epiloog

door Cees Wevers en Joost van Genabeek

Over de drempel van de 21e eeuw

Rond de millenniumwisseling zijn veel verkenningen verschenen die proberen de toekomst in beeld te brengen. In dit boek zijn de nodige aan bod gekomen. De millenniumwisseling zelf vormde natuurlijk een goede aanleiding. Bij de vorige dachten veel Europeanen immers nog dat de wereld zou vergaan! Wat 'onze' drempel naar de volgende eeuw zo bijzonder maakte, is de combinatie van een ongekende welvaart in Nederland en omringende landen mét een gevoel van onbehagen over het onafwendbare einde van een Eurocentrisch wereldbeeld. Globalisering en de opkomst van China, India en Brazilië als economische wereldmachten veranderen het oude overheersende Europa in een meer bescheiden speler op het wereldtoneel.

Bieden de toekomstverkenningen bruikbare inzichten voor de toekomst? Op het eerste gezicht lijkt dit zeker het geval. De auteurs van deze publicaties vergelijken Nederland steeds met andere landen, meestal OESO-landen. Zij nemen de solide demografische trends als uitgangspunt: vergrijzing, ontgroening en de stagnatie van de bevolkingsgroei in Europa. Vervolgens combineren zij deze trends met maatschappelijke ontwikkelingen die minder eenduidig te beschrijven zijn, zoals individualisering, toenemende keuzevrijheid, terugtrekkende overheid en technologische ontwikkelingen als internet en ICT.

Dergelijke toekomstverkenningen hebben echter ook beperkingen. Zo worden geschetste ontwikkelingslijnen op een causale manier met elkaar in verband gebracht en doorgetrokken. We redeneren langs *bekende* paden en dus weten we dat een toekomstscenario nooit volledig werkelijkheid wordt. Gemiste trends door onvermijdelijke blinde vlekken en onverwachtse gebeurtenissen kunnen de loop van ontwikkelingen een geheel andere wending geven. Bovendien kunnen dergelijke toekomstverkenningen onvoldoende aandacht geven aan tegenbewegingen en reacties vanuit de maatschappij, waarvan de kracht moeilijk is te voorzien. Dergelijke beperkingen verklaren bijvoorbeeld waarom de 'Fortuyn-revolte' in 2002 als een volmaakte verrassing kwam voor beleidsmakers.

In dit boek hebben wij in een aantal *capita selecta* geprobeerd greep te krijgen op de toekomst van arbeid door relevante ontwikkelingslijnen te volgen naar het jaar 2020. Dit hebben wij gelardeerd met interviews met gezichtsbepalende personen: hoe ziet naar hun idee de toekomst van arbeid en gezondheid eruit?

In deze epiloog willen wij dit beeld aanvullen door aandacht te schenken aan mogelijk onderbelichte trends en tegenbewegingen.

Positieve grondtoon

Is er een rode draad in de voorgaande hoofdstukken te ontdekken? Allereerst valt de gematigd positieve grondtoon op van de prognoses en de begeleidende beleidsstukken. ‘Leve de vooruitgang’ die onafwendbaar is, en dus kunnen we maar beter enthousiast meedoen. We staan voor een episode van economische groei, waarin technologie – met name ICT, maar ook bijvoorbeeld nano- en biotechnologie – wordt doorontwikkeld tot hoog niveau, in een uitdagende kenniseconomie. De goedgeschoolde jongeren van nu maken zich dan ook weinig zorgen over de toekomst. Zij lenen niet alleen voor hun studie maar ook voor skivakanties en buitenlandse stages. Zij verwachten dat ze toch wel een baan zullen vinden door de krapte op de arbeidsmarkt. De trend van flexibilisering van de arbeidsverhoudingen die vanuit werkgeverskant wordt nagestreefd, sluit ook aan bij hun behoeften. Zij voelen zich thuis in de netwerksamenleving en de virtualisering van de persoonlijke relaties via internet en MSN. Zij willen meer regie over hun eigen leven en consumptievrijheid maakt daar deel van uit. Dat een flink deel ten minste tot 2020 werkt voor de bank om leningen af te lossen doet geen afbreuk aan de gevoelde vrijheid. En zeer recent bleek uit een vergelijkende studie van Unicef aan de hand van een zestal indicatoren, dat in Nederland het welzijn van kinderen het beste gewaarborgd is van de 21 rijkste landen.

Steeds meer ondernemingen laten duurzaamheid en maatschappelijk verantwoord ondernemen meewegen in hun strategie. Immers niettegenstaande hun consumptievrijheid is de jongere generatie weer meer geïnvolveerd in milieu en internationale solidariteit. Nederland gaat er opnieuw hard tegenaan om zijn naam als waternatie eer aan te doen: het land lijkt zich tijds voor te bereiden op klimaatveranderingen en zeespiegelstijging. Met enige vertraging zal zelfs de Betuwelijn nog volop benut gaan worden!

Ook in de Nederlandse beleidselite is er inmiddels een positief getinte consensus ontstaan over ‘de participatiemaatschappij’. Nederland kan de uitdagingen van globalisering en vergrijzing aan als we de arbeidsparticipatie en het ondernemerschap weten te vergroten en inzetten op onderwijs en scholing. Althans naar intentie is er ook een grote overeenstemming tussen werkgevers- en werknemersorganisaties en de overheid wat betreft investeren in *employability* en flexibiliteit op de arbeidsmarkt: van baanzekerheid naar werkzekerheid. Dit globale positieve beeld is op vele manieren in te kleuren; de in dit boek geïnterviewde personen getuigen hiervan.

Tot zover de kansen en de rooskleurige verwachtingen. Hoe staat het met de bedreigingen en tegenbewegingen?

Sociale innovatie is nodig, maar niet vanzelfsprekend

De positieve verwachtingen zijn alleen te verwezenlijken door innovatie: het toverwoord voor vernieuwing. Het gaat dan niet eens zozeer om de eerdergenoemde technologische innovatie. Ook sociale innovatie verdient een hoge plaats op de maatschappelijke agenda. We moeten werk slimmer en creatiever gaan organiseren. Bij dit laatste denken wij bijvoorbeeld aan het doorbreken van de op Angelsaksische leest geschoeide dikke kleilagen van management, controle en juridisering. De tijd is rijp voor herwaardering van de professional op de werkvloer en van flexibel organiseren in 'zelfsturende teams'. Met de verwachte flexibilisering in arbeid en netwerken lijkt een dergelijke omslag in werkorganisatie logisch. Maar vooralsnog maakt deze nog deel uit van een tegenbeweging, waarvan het maar de vraag is hoe krachtig deze is of zal worden. Een grotere beslissingsruimte en kwaliteit van de professional vereist gerichte intensieve scholing én vertrouwen. Denk aan de kracht van goede politieagenten, leerkrachten van basisscholen, leidsters kinderopvang en CWI-consulenten.

Als we ook lageropgeleiden in de sociale innovatie en kenniseconomie willen meenemen, gaat het om het doorzetten van innovaties in het verbeteren van hún kennis en vaardigheden. Hoe krijgen we het voor elkaar dat een installateur met een vmbo-opleiding hightechapparaten kan repareren, of dat een allochtone schoonmaker eerste hulp kan geven bij een bejaarde thuis? Met name laagopgeleide mannen en allochtonen dreigen verder achterop te raken door de nadruk in het onderwijs op communicatieve en verbale vaardigheden in plaats van (feiten)kennis.

De afgelopen jaren zijn er vanuit de onderwijskunde en sociale psychologie interventies ontwikkeld om lageropgeleiden in staat te stellen hun weg te vinden op de arbeidsmarkt. De uiterst gebrekkige invoering van het competentiegericht leren of de matige opbrengsten in de re-integratiebranche – terwijl gerichte interventies juist veel effect sorteren – laten echter zien dat er tussen theorie en praktijk een grote kloof gaapt. Niet alleen de grote schooluitval in het beroepsonderwijs, maar ook het lage aantal 'terugkeerders' en de drempels in het tweedekansonderwijs zijn verontrustend. Al jaren is 'levenslang leren' een belangrijk beleidsdoel. Maar feitelijk vraagt deze sociale innovatie om een paradigmawisseling in het onderwijsveld en bedrijfsleven, die nog steeds niet gemaakt is.

Een ander element van maatschappelijke innovatie is een juiste positionering van 'prikkel'. Door politieke compromissen verliezen dergelijke *incentives* hun effect, of ze werken zelfs averechts. Vooral mensen met een zwakke arbeidsmarktpositie hebben hier last van. Gratis schoolboeken is maar één voorbeeld uit vele. Elke psycholoog kan uitleggen dat gratis boeken een stimulans zijn, *op voorwaarde* dat een schooljaar met succes is afgerond. Ook de verschuivingen in de WAO-herkeuringscriteria en de verlaging van de vrijwaringsleeftijd van 50 naar 45 jaar geeft een averechts signaal af. Het zou toch immers gaan om wat mensen nog wel kunnen en om ondersteuning bij het benutten van hun mogelijkheden?

Het is dus nog maar de vraag of deze innovaties de komende jaren zullen culminereren in een breed palet aan instrumenten, waarmee lageropgeleiden zich vormen tot de 'zelfsturende' burgers die de beleidsmakers zo graag zien.

Terugtrekkende overheid en kloof tussen beleid en uitvoering

Dit brengt ons bij een andere ongewisse schaduw over de toekomst: de gescheiden werelden van beleid en uitvoering. In het hoofdstuk *Gezondheid als randvoorwaarde voor arbeidsparticipatie* is bijvoorbeeld aangegeven dat waar beleidsmakers een sluitende aanpak constateren in de keten van preventie, verzuim, re-integratie en zorg, de uitvoerders daar heel anders over denken. Zo stelde de Raad voor de Volksgezondheid & Zorg (RVZ) vast aan de hand van enkele casussen – waaronder overgewicht bij kinderen en psychische problemen op de werkvloer – dat fundamentele kennis gebrekkig is over zowel de beste aanpak als de beleidsmatige aansturing. Onder meer het grote aantal actoren en belangen zou hier debet aan zijn.

Ook in de sociale zekerheid is sprake geweest van een enorme 'beleidsdrukte', waarbij de verf van de ene maatregel nauwelijks droog was of de volgende regeling werd al in de steigers gezet. Deze 'beleidsdrukte' werd begeleid door zeer veel onderzoek naar de werking en effectiviteit van de verschillende maatregelen. Door de snelle openvolging krijgt dergelijk onderzoek onvermijdelijk de vorm van knelpuntenanalyses met beperkte houdbaarheid, die weinig toevoegen aan de kennis en handelingsbekwaamheid van de werkvloer. Wanneer een terugtrekkende overheid dan tegelijk verontschuldigend wijst naar 'Europa', werkt ze mee aan haar eigen legitimatieprobleem.

De geloofwaardigheid van de overheid komt verder onder druk te staan omdat de ambities voor verbetering van de dienstverlening groot zijn. Deze ambities worden gevoed door de beloften van ICT die – zo blijkt steeds achteraf – te rooskleurig worden voorgesteld. Enkele van de talrijke voorbeelden zijn de OV-chipcard, het Elektronisch Patiëntendossier en het Klantdossier. Opvallend genoeg vormen grootschalige IT-systemen soms ook een rem op het praktisch en flexibel oplossen van uitvoeringsproblemen richting de burger.

Van de weeromstuit krijgen politici en beleidsmakers ineens veel vertrouwen in het zelfsturende vermogen van burgers en het maatschappelijk middenveld. De optimistische beleidsmakers – vooral aanwezig op macroniveau en relatief ver weg van de werkvloer – hebben zeer positieve verwachtingen van de toekomst, waarvan de essentie lijkt dat het vanzelf goed komt. Zo niet, dan zal de wal het schip wel keren, zodat het alsnog goed komt.

Kortom: wij verwachten dat op weg naar 2020 de kwaliteit van de publiek en semipublieke dienstverlening nog zeer regelmatig ter discussie zal staan.

Polarisatie

Een opvallende constante in veel toekomstverkenningen is de grote kans op toenevende maatschappelijke polarisatie. Deze beweging staat in contrast met de relatief harmonieuze welvaartsontwikkeling van na de Tweede Wereldoorlog, die gepaard is gegaan met een ongekende sociale mobiliteit. Kinderen kregen het beter dan hun ouders. Vrouwen trouwden met beter gesitueerde mannen en slimme kinderen uit de lagere klasse konden doorstromen naar de middengroepen. De welvaartstaat was gevolg maar ook oorzaak van deze successen.

De laatste jaren echter groeien de inkomensverschillen weer in Nederland en elders in de westerse wereld. Tegelijkertijd worden ongelijke kansen weer meer en meer 'erfelijk'. Deze maatschappelijk slijtzwam tast niet alleen de perspectieven van de laagopgeleiden aan, maar ook die van de middengroepen. Laatstgenoemde werkers zijn bovengemiddeld werkzaam in administratieve beroepen, de zorg, het onderwijs en de quartaire sector. Voor hen is het óf opscholen, zodat zij in de krappe arbeidsmarkt een goede arbeidsmarktpositie verwerven, óf afglijden naar een lager segment van de arbeidsmarkt met aanzienlijk ongunstiger arbeidsvoorwaarden.

Polarisatie is een tendens in alle westerse landen. Bovendien werkt de polarisatie door op tal van gebieden: de inkomenspositie, het onderwijs, de toegang tot de informatiemaatschappij en de maatschappelijke participatie. In het ongunstige geval werkt IT 'degraderend' voor laaggeschoolden, wanneer het een soort 'hypertaylorisme' teweegbrengt met sterke controlemogelijkheden. Tegelijkertijd werkt IT 'regrade-rend' voor kenniswerkers, doordat het meer zelfstandigheid en regelmogelijkheden voor hen kan opleveren.

Met de toenemende polarisatie valt de kloof tussen de arbeidsmarktsegmenten steeds moeilijker te overbruggen: dubbeltjes worden in de eurozone nooit meer kwartjes en hun kinderen ook niet. Als we dit in verband brengen met de individualiseringstrend in de maatschappij, ligt het voor de hand dat men een 'maatschappelijk falen' aan zichzelf toeschrijft met de bijbehorende gevoelens van onmacht. En waarom zou de beter gesitueerde dan willen bijdragen aan de bestaanszekerheid of scholing van personen aan de onderkant van de arbeidsmarkt, die immers hun eigen verantwoordelijkheid hebben? Nu en in de toekomst zal solidariteit met de 'zwakkeren' niet zo zeer controversieel zijn ten aanzien van zieken of gehandicapten, maar ten aanzien van de mensen die het 'allemaal niet zo door hebben': de *losers*. Dit brengt ons bij een essentieel element in onze toekomstvisie. Bij de inrichting van de welvaartstaat nieuwe stijl, de participatiestaat, zullen de middengroepen zelf ook voordelen moeten ervaren van hun betrokkenheid bij leefsituatie van mensen met ongunstiger perspectieven op de arbeidsmarkt. Wanneer ouders uit de middenklasse hun kinderen naar een school brengen met achterstallig onderhoud en vieze toiletten én er is weinig zicht op het resultaat van de vele euro's die in hun gemeente besteed worden aan re-integratie, dan heeft de – in dit geval lokale – overheid een fors legitimatieprobleem. De burger

wil wel betalen voor solidariteit, maar overheid en semioverheid... organiseer het dan goed! De komende vijftien jaar staat deze sociale innovatie bovenaan de publieke agenda.

Nieuwe (arbeids)risico's

Nederlandse kinderen zijn gelukkig en ook hun ouders en andere Nederlanders komen in internationale studies relatief tevreden naar voren. Een goede startpositie voor de toekomst zou men zeggen. Maar hier zit ook het addertje onder het gras: het kan alleen maar slechter gaan. De risico's van het moderne leven werken steeds sterker door op het psychosociale domein. Dit blijkt uit het immer stijgende beroep op de geestelijke gezondheidszorg. In 2007 zal het aantal van 800.000 cliënten ruim overschreden worden. We weten van de problemen in de jeugd- en verslavingszorg. Het hebben van een *personal coach*, zowel in werk als privé, is allang niet meer beperkt tot het topkader of de sportwereld. Het is een bloeiende tak in de persoonlijke dienstverlening. Kortom: zonder intermediair en persoonlijk adviseur lukt het je niet meer om in de onoverzichtelijke arbeidsmarkt de loopbaan en bijbehorende *employability* te ontwikkelen, of om voor je kinderen een goede opvoeder te zijn.

Weliswaar is na een jarenlange stijging de gerapporteerde stress en werkdruk gestabiliseerd. Maar de krapte op de arbeidsmarkt aan de ene kant en migratie en concurrentie aan de andere kant zullen de druk hoogstwaarschijnlijk weer opvoeren. De werkdruk verandert ook kwalitatief door flexibilisering en informatisering. In het nieuwe werknemerschap ligt het ondernemersrisico niet langer uitsluitend bij de werkgever, ook de werknemer draagt deels het risico. Dit geldt *a fortiori* voor het snel stijgende aantal zzp'ers – zelfstandigen zonder personeel – of mensen met hybride vormen van arbeidscontracten. Het behouden van de arbeidsplaats wordt afhankelijk van het verwerven van opdrachten. Werknemers worden erop afgerekend het werk van vandaag succesvol af te ronden en dat van morgen al geregeld te hebben. Het is het product van eigen keuzes en verantwoordelijkheid. In hoeverre dit fictief is, gegeven maatschappelijke randvoorwaarden en de padafhankelijkheid van keuzes, is ter bespreking met de *personal coach*.

In de 'ondernemende samenleving' geven ondernemende mensen hun leven niet zozeer vorm *door middel van* betaalde arbeid maar *in* arbeid. De ambities en verwachtingen zijn daarom groot en bijgevolg ook de noodzakelijke stressbestendigheid en eventuele teleurstellingen. Met name door de verwachte stijging van het aantal vrouwen dat op hogere posities en meer uren per week zal gaan werken, verwachten wij toenemende spanningen tussen de eisen van werken, kinderen krijgen en zorgen, zeker wanneer ook bijscholing en verbetering van de *employability* aan de orde zijn. Met het door elkaar lopen van workstress, lifestress en 'keuzestress' voorspellen wij ook een hernieuwde discussie over de verzekering van het *risque professionnel* en

het *risque social*. Werkgevers zullen geneigd zijn een overspannenheid die met deze stressoren samenhangt aan de persoon toe te schrijven en niet aan het werk: te hoge ambities!

Ook bij veiligheids- en gezondheidsrisico's in het algemeen zal de individuele verantwoordelijkheid meer benadrukt worden, zeker wanneer door vorderingen in de medische wetenschap de voorspelbaarheid van ziekten op individueel niveau toeneemt. Bij al deze aandacht voor de mentale gevolgen van de nieuwe arbeid mogen wij niet vergeten dat de 'oude' fysieke arbeidsrisico's zeker niet verdwenen zijn en dat van nieuwe productiemethoden als bijvoorbeeld nanotechnologie ook weer nieuwe risico's te verwachten zijn. Bovendien zal ook voor de toekomst de waarheid blijven gelden dat de gezondheidsrisico's van veruit de meeste ziektes en aandoeningen cumuleren bij de mensen met een lage economische status, die bijgevolg een lagere levensverwachting hebben van circa vier jaar. Het gemiddelde verschil in het aantal jaren dat in minder goede gezondheid wordt doorgebracht is zelfs vijftien jaar, vergeleken met hoogopgeleiden. Ook de leefstijlrisico's die in principe beïnvloedbaar zijn – zoals roken, overgewicht en te weinig lichaamsbeweging – liggen eenzijdig: vooral bij de lage inkomensgroep.

Globaal en lokaal: Nederland investeringsland?

De dynamisering van onze economie is niet zomaar een Nederlandse uitvinding. Hij overkomt ons als het ware, omdat de opkomende economische grootmachten dynamisch zijn. Deze dynamiek biedt ook kansen, maar voor wie? De internationalisering van het kapitaal zorgt in elk geval voor toenemende internationale invloed in Nederland. Vanzelfsprekendheden in arbeidsverhoudingen en cao-afspraken zijn niet zo vanzelfsprekend meer. Bestuurders van ondernemingen in Nederland gaan steeds meer rapporteren aan bestuurders en eigenaren 'overzee', voor wie de Nederlandse cultuur niet meer is dan folklore van een regio te midden van vele. Internationale *private equity*-fondsen investeren in Nederland zonder dat zij er nationale belangen op nahouden. Topbestuurders van internationale bedrijven zijn steeds internationaler van samenstelling. Wat bindt hen aan Nederland? Debatten in de Nederlandse politiek over topinkomens leiden tot nauwverholen waarschuwingen dat men best ook elders het hoofdkantoor kan inrichten. De (economische) elite heeft een steeds meer internationaal gerichte oriëntatie en woont vaak op meer dan één plaats, vaak in zonniger oorden. Waarom zouden zij maatschappelijk investeren in de Nederlandse samenleving als hun belang hoofdzakelijk economisch is? Het interessante is dat niet alleen de toplaag van de arbeidsmarkt, maar ook de onderkant internationaal georiënteerd is. Ook voor migranten en mensen van allochtone afkomst is Nederland maar één van de mogelijke landen van vestiging. Wat ziet een Marokkaan in een oud-Hollands trapgeveltje? Het zijn vooral de middengroepen die aan Holland gebonden zijn: leraren, maatschappelijk werkenden et cetera. Andere dan deze middengroepen zullen wil-

len investeren, omdat het hier prettig toeven is. De aantrekkelijkheid van standplaats Nederland wordt dus niet alleen bepaald door de financiële mogelijkheden, maar ook door immateriële zaken als cultuur en levensomstandigheden in brede zin. Het draait niet alleen om *People Planet Profit*, maar ook om *Fun, Friendship, Finance*.

We zien naast de overheersende trend van globalisering ook een tegenbeweging opkomen van een toenemende aandacht voor de eigen regio en lokale gebruiken en lokale economie. Aanvankelijk komt deze tegenbeweging voort uit armoede, later ook uit een alternatief waardeperspectief voor middengroepen. Via waardebonnen als alternatief betaalmiddel wordt de productie en consumptie van lokale producten en diensten bevorderd. De opkomst van zzp'ers zal deze trend versterken; een deel van hun diensten zullen zij op basis van ruil aan elkaar verstrekken. Zo zullen wij naast een formalisering van de huishoudelijke en persoonlijke dienstverlening, ook een informalisering van lokale dienstverlening zien opkomen. Deze ontwikkeling past ook bij nieuwe vormen van onderlinge solidariteit die wij als 'vierde pijler' van de toekomstige sociale zekerheid in het hoofdstuk *De participatiestaat in 2020* hebben beschreven. Gemeenten krijgen een grote rol in deze 'sociale economie'. Zij kunnen onder strikte voorwaarden gesubsidieerde arbeid inzetten voor hun burgers die anders niet kunnen meekomen; arbeid die dan productief wordt voor de lokale gemeenschap. Bijvoorbeeld in kringloopwinkels en buurtvoorzieningen of met onderhoud van de publieke ruimte. Zo zullen globale en lokale ontwikkelingen naast elkaar bestaan en elkaar ook positief kunnen versterken, omdat de lokale economie Nederland als vestigingsland voor brede groepen aantrekkelijker maakt. Overheden zullen ook meer gebruik gaan maken van hun marktmacht om bepaalde doelen, bijvoorbeeld duurzaamheid, te verwezenlijken.

Aan de andere kant beïnvloedt een terugtrekkende overheid het vestigingsklimaat ook negatief. Institutionele regelingen in de sfeer van sociale zekerheid en gezondheidszorg, preventie, verzuim en re-integratie zijn op het bordje van de werkgever komen te liggen. En het toekomstige wisselgeld voor versoepeling van het ontslagrecht zit waarschijnlijk in *employability*-regelingen. Hier lopen de belangen van grote bedrijven en het midden- en kleinbedrijf niet parallel. Het midden- en kleinbedrijf ziet er geen heil in zo in hun ogen als 'administratiekantoor voor de overheid' op te treden. Voor een deel zal de oplossing gevonden worden in een loskoppeling van werkgeverschap en ondernemerschap en detacheringconstructies: nieuwe kansen voor de uitzendbranche, bijvoorbeeld *pay-rolling*-diensten. Toch zullen ondernemers in het midden- en kleinbedrijf in toenemende mate de regelgeving en verantwoordelijkheden als knellend ervaren en hun geluk in het buitenland gaan beproeven, zeker als het moeilijker wordt om aan geschikt en gemotiveerd personeel te komen. Ook voor deze ondernemers is standplaats Holland niet zozeer financieel, maar vooral ook maatschappelijk bepaald en hierin hebben overheden en burgers een essentiële rol.

Slot

In *De toekomst werkt - Mens en bedrijf in 2020* geeft TNO een veelkleurig beeld van arbeid in 2020. In verschillende hoofdstukken besteden wij aandacht aan de toekomstige ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, de arbeidsverhoudingen in internationaal perspectief en de betekenis van ICT voor de arbeidsorganisatie van morgen. Ook de relatie van arbeid en gezondheid komt aan bod, evenals een ontwikkelperspectief voor de sociale zekerheid. Afgewisseld geven Nederlanders van naam en faam in een interview hun visie op de toekomst van arbeid. In deze afsluitende epiloog hebben wij dit beeld trachten te complementeren met nog onderbelichte trends en tegenbewegingen. De economische dynamiek biedt kansen. De aantrekkingskracht van standplaats Nederland zit hem echter vooral in de maatschappelijke dynamiek en de opgave polarisatie op verschillende terreinen tegen te gaan. Totdat de zeespiegel meer dan een meter is gestegen, is er nog een hoop te ondernemen in het dichtbevolkte, rijke, relatief hoogopgeleide en nog altijd internationaal georiënteerde Nederland.